

**Η ΙΣΤΟΡΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ
ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΓΑΛΛΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ**

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Αρ. εισ. 16098

ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ ΜΠΑΓΙΟΝΑ

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

Η ΙΣΤΟΡΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ
ΣΤΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΓΑΛΛΙΚΟΥ ΔΙΑΦΩΤΙΣΜΟΥ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1974

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ

Ἡ μελέτη αὐτή θεμελιώνεται μεθοδολογικά πάνω στὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ θεμελιώδης ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ. Πολιτισμὸς εἶναι τὸ σύστημα τῶν μορφῶν συλλογικῆς συμπεριφορᾶς, ποὺ ἔχουν σὰν ἀντικείμενο τὴ λύση τῶν προβλημάτων ποὺ θέτει τὸ φυσικὸ περιβάλλον σὲ μιὰ κοινωνία. Εἶναι ἐπίσης τὸ σύστημα τῶν μορφῶν συλλογικῆς συμπεριφορᾶς ποὺ ἔχουν σὰν ἀντικείμενο τὴ λύση τῶν προβλημάτων ποὺ ἀνακύπτουν ἀπὸ τὴ συλλογικὴ ζωὴ. Στὶς μορφές αὐτές συμπεριφορᾶς περιλαμβάνονται οἱ θεσμοί, δηλαδή οἱ σχετικὰ σταθερές μορφές συμπεριφορᾶς ποὺ ἀποτελοῦν τὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο ἐξελίσσεται ἡ κοινωνικὴ ζωὴ. Μὲ τὶς μορφές πολιτισμοῦ πρέπει νὰ συσχετιστοῦν καὶ οἱ διάφορες συλλογικὲς παραστάσεις ποὺ ἀναφέρονται στὸ ἐπιτρεπτὸ ἢ τὸ ἀνεπίτρεπτο καὶ ποὺ ἐκφράζονται μὲ τὴ θρησκευτικὴ ζωὴ, τὰ ἥθη, τὰ ἔθιμα ἢ τὸ δίκαιο. Ἡ θρησκεία, ἡ τέχνη, ἡ φιλοσοφία ἀκόμη καὶ ἡ ἐπιστήμη ἐκλογικεύουν, μὲ τὴ «γλώσσα» ποὺ ταιριάζει στὴν καθεμιὰ, τὶς παραστάσεις γύρω ἀπὸ τὸ ἐπιτρεπτὸ καὶ τὸ ἀνεπίτρεπτο, τὸ ἐπιθυμητὸ καὶ τὸ ἀνεπιθυμητὸ ποὺ ἀναπτύσσει ἢ ποὺ τείνει νὰ ἀναπτύξει μιὰ κοινωνία κατὰ τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξή της. Ἡ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ ἀνασυνθέτει τὸν πολιτισμὸ ποὺ ἀναπτύσσει μιὰ κοινωνία ἀπὸ ἐξελικτικὴ ἄποψη. Ἐξετάζει καθεμιὰ ἀπὸ τὶς φάσεις τοῦ σὰν κατάληξη τῆς προηγούμενης καὶ προετοιμασία τῆς ἐπόμενης. Ἡ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ διαφέρει ἀπὸ τὴν κοινωνιολογία, γιατί κατανοεῖ τὸ ἐκάστοτε πολιτιστικὸ παρὸν σὲ σχέση μὲ τὶς πολιτιστικὲς ἐξελίξεις ποὺ προηγήθηκαν. Ἡ κοινωνιολογία ἀντίθετα, ἀκόμη καὶ ὅταν ἐξετάζει ἐξελισσόμενα πολιτιστικὰ φαινόμενα, π.χ. τὶς ἀλλαγές στὴ θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ στὴν ἐποχὴ μας, τὰ συσχετίζει μὲ πολιτιστικὰ φαινόμενα ποὺ ἐξελίσσονται παράλληλα, π.χ. μὲ τὴ συγκέντρωση τοῦ πληθυσμοῦ στὶς πόλεις ἢ τὴ μετανάστευση κ.ἄ.

Ἡ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἡ βασικὴ ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου, γιατί ἀντικείμενό της εἶναι ὅλες οἱ ἐκδηλώσεις τοῦ σὰν κοινωνικοῦ ὄντος. Ἡ σχέση της μὲ ἐπιστήμες τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ἡ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, ἡ οἰκονομία ἢ τὸ δίκαιο εἶναι σχέση ὅλου καὶ μέρους. Ἡ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ ξεκινάει ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι οἱ διάφορες μορφές πολιτι-

σμοῦ ποῦ ἀναπτύσσει μιὰ κοινωνία ἀποτελοῦν ὁλότητα. Ἡ καθεμιὰ ἀπὸ τὶς μορφές αὐτὲς εἶναι συνυφασμένη μὲ τὶς ἄλλες, ὄχι τόσο γιατί μιὰ ἀπ' αὐτὲς θεωρεῖται σὰ θεμελιώδης καὶ προσδιορίζει τὶς ἄλλες, ὅσο γιατί ὅλες ἐκφράζουν τὸ ἴδιο «πνεῦμα», ὅπως ἐννοοῦσε τὸν ὄρο αὐτὸν ὁ Montesquieu, δηλαδή τὶς ἴδιες παραστάσεις γιὰ τὸ τί εἶναι ἐπιτρεπτό ἢ ἐπιθυμητὸ σὲ σχέση μὲ τὶς ἀνάγκες τῆς συλλογικῆς ζωῆς. Ἡ σχέση ἀτόμου καὶ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος εἶναι ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἱστορίας τοῦ πολιτισμοῦ σχέση προσωπικῆς συνείδησης καὶ πολιτισμοῦ.

Ἔτσι ἡ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ, σὲ ἀντιδιαστολή μὲ ἄλλες ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως ἡ ψυχολογία ἢ ἡ κοινωνιολογία, ποῦ καὶ αὐτὲς ἐξετάζουν ὅλες τὶς μορφές τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς, ἐξετάζει τὴν σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν συνολικὴ κατάσταση ποῦ ἀντιμετωπίζει καὶ ὄχι μόνο μὲ ἓνα μέρος τῆς, τὴν σχέση του μὲ τὴν οἰκογένεια, τὴν ἐκκλησία, τὸ σωματεῖο, τὸ πολιτικὸ κόμμα, τὸ κράτος, τὸ ἐπάγγελμά του κ.λπ. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ἡ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι ἡ ἐπιστῆμη τοῦ συγκεκριμένου ἀνθρώπου, δηλαδή τοῦ ἀνθρώπου σὲ σχέση μὲ τὰ πραγματικὰ προβλήματα ποῦ ἀντιμετωπίζει καὶ τὶς πραγματικὲς δυνατότητές του νὰ τὰ ἀντιμετωπίσει, ἀφοῦ οἱ δυνατότητές του εἶναι αὐτὲς ποῦ ἔχουν διαμορφωθῆ ἀπὸ τὴν προγενέστερη πολιτιστικὴ εξέλιξη.

Ἡ μελέτη αὐτὴ θὰ δικαιωθῆ θεωρητικὰ καὶ ἠθικὰ, ἂν ἀπὸ τὸ περιεχόμενό της τεκμηριωθῆ, ἔστω καὶ σὲ πολὺ περιορισμένη ἔκταση, ἡ ἀντίληψη ὅτι οἱ παραδοσιακὲς φιλοσοφικὲς ἀπορίες εἶναι δυνατὸ νὰ λυθοῦν ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ εἴτε θετικὰ εἴτε μὲ τὴν ἀχρήστευσή τους εἴτε μὲ τὴν μεταβολὴ τῆς μορφῆς τους. Ἔτσι θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ δοθῆ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα ἂν οἱ κατηγορίες, σύμφωνα μὲ τὶς ὁποῖες ὁ ἄνθρωπος σχηματίζει, ὀργανώνει καὶ συστηματοποιεῖ τὶς ἐννοιες καὶ ἐμπειρίες του, εἶναι a priori ἢ ὄχι. Ἡ ἀπάντηση θὰ μπορούσε νὰ δοθῆ κατὰ τὸν ἀκόλουθο τρόπο. Ὁ ἄνθρωπος χρησιμοποιεῖ κατηγορίες ποῦ ἔχουν διαμορφωθῆ ἀπὸ τὴν εξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ, π.χ. τὴν κατηγορία τῆς αἰτιότητας ἢ τὴν αἰσθητικὴν κατηγορία τοῦ ὠραίου ἢ τοῦ ὑψηλοῦ. Στὶς κατηγορίες αὐτὲς ὁμῶς δίνει διαφορετικὴ καὶ ἐξατομικευμένη μορφή, γιὰ νὰ ἀνταποκριθῆ στὶς ἀπαιτήσεις ποῦ ἔχει ἀπ' αὐτὸν τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον, καὶ γιὰ νὰ τὸ διαμορφώσει σύμφωνα μὲ τὶς δικές του ἀνάγκες. Ἀπὸ τὶς κατηγορίες αὐτὲς ἡ φιλοσοφικὴ παράδοση θεωρεῖ σὰ θεμελιώδη τὴν κατηγορία τοῦ «ὄντος», ποῦ εἶναι καταδικασμένη στὸν κατακερματισμὸ ἢ στὴν πολὺ ἀόριστη διατύπωση. Θὰ ἦταν ὁμῶς δυνατὸ νὰ θεωρηθῆ σὰν «ὄν» κάθε δημιουργία μιᾶς μορφῆς πολιτισμοῦ ποῦ θὰ ἐπέτρεπε στὸν ἄνθρωπο νὰ ἀνταποκριθῆ στὶς ἀπαιτήσεις τῆς συλλογικῆς ζωῆς σὲ μιὰ ὀρισμένη φάση τῆς εξέλιξής της. Ἡ δημιουργία αὐτὴ θὰ ἐπέτρεπε ταυτόχρονα καὶ τὴν πιὸ «κανονικὴ» ὀργάνωση τῆς συλλογικῆς ζωῆς, κατὰ τρόπο ποῦ νὰ

άνταποκρίνεται σέ μεγαλύτερο βαθμό στις άπαιτήσεις του άνθρώπου σέ μιá όρισμένη έποχή. Ή «όντολογία» θά ήταν έτσι δυνατò νά μεταβληθῆ σέ φιλοσοφική θεωρία για τόν τρόπο ύπαρξης τών πολιτιστικών μορφών. Άπό τήν αντίληψη αύτή για τò «όν» σαν πολιτιστικό αντικείμενο συνάγεται λογικά ότι τò πρόβλημα του «κόσμου» και τὰ συναφή προβλήματα τῆς φύσης και τῆς φυσικῆς αναγκαιότητας είναι σέ τελευταία ανάλυση προβλήματα πολιτισμοῦ. Όσο ó πολιτισμός εξελίσσεται, τόσο ó άνθρωπος αντιμετώπιζει ένα περιβάλλον που έχει ó ίδιος διαμορφώσει με τὰ πολιτιστικά του έπιτεύγματα. Όπως είχε παρατηρήσει και ó Montesquieu, ἡ άρχαία έλληνική ἢ ἡ ρωμαϊκή κοινωνία έπηρεάζονται πολὺ λιγότερο από τò κλίμα απ' ό,τι οί Λάπωνες. Είναι λοιπόν πιό σημαντικό τò έρώτημα για τήν ιστορική αναγκαιότητα απ' ό,τι είναι τò έρώτημα για τῆ φυσική αναγκαιότητα. Πολὺ πιό σημαντικό επίσης είναι τò έρώτημα «τί είναι ó πολιτισμός» παρά τò έρώτημα «τί είναι ó κόσμος», αν υποτεθῆ ότι στην έννοια «κόσμος» αντιστοιχεῖ κάποια ξεχωριστή πραγματικότητα. Το έρώτημα περί «κόσμου» είναι αυτό που ταιριάζει σέ μιá κοινωνία με όχι πολὺ προχωρημένο πολιτισμό, που αντιμετώπιζει ένα φυσικό περιβάλλον που δέν έχει ούτε γίνει γνωστò ούτε μεταβληθῆ από τόν άνθρωπο. Ή κοινωνία αύτή δέν αναπτύσσει σημαντικές έσωτερικές αντιθέσεις. Γι' αυτό ἡ σχέση της με τῆ φύση είναι πιό σημαντική από τῆ σχέση της με τὰ πολιτιστικά της έπιτεύγματα και τις κοινωνικές συνέπειές τους, δηλαδή τις αντιθέσεις που προκαλοῦν αναπόφευκτα. Τῆ διαπίστωση αύτή ότι ἡ πολιτιστική εξέλιξη οδηγεί στην εξάλειψη όρισμένων άποριών ἢ προβλημάτων είχε ἤδη κάνει ó Βολταῖρος σέ σχέση με τις άπόψεις του Pascal για τῆ θέση του άνθρώπου στον κόσμο, τò «μεγαλειό» του και τήν «άθλιότητά» του.

Έξάλλου ἡ εξέλιξη του πολιτισμοῦ δέν πήρε άκόμη τέτοια μορφή ώστε νά δικαιολογεῖται ἡ άποψη ότι όρισμένες φιλοσοφικές άπορίες, όπως είναι ἡ άπορία για τò αν υπάρχουν ἢ όχι ἠθικές αξίες που νά ισχύουν για όλους τους άνθρώπους, είναι χωρίς ουσιαστικό περιεχόμενο ἢ ότι ἡ άπορία αύτή πρέπει νά πάρει διαφορετική έκφραση. Ίσως ἡ άπαίτηση νά υπάρχουν καθολικές ἠθικές αξίες νά είναι συνυφασμένη με τò αίτημα τῆς δικαιοσύνης που, στην πιό γενική και άπλουστευμένη διατύπωσή του, σημαίνει ότι οί πράξεις όλων τών άνθρώπων πρέπει νά κρίνονται με τὰ ίδια ἠθικά κριτήρια.

Τò αίτημα τῆς δικαιοσύνης μπορεί νά θεμελιωθῆ μόνο αν αναγνωρίζονται απ' όλους τους άνθρώπους ἠθικές αξίες που νά έχουν καθολική έφαρμογή. Τò αίτημα τῆς δικαιοσύνης θά είναι έντονο όσο θά εξακολουθοῦν νά υπάρχουν κοινωνικοί ανταγωνισμοί. Συνεπώς θά υπάρχει και ἡ αναζήτηση μιᾶς κλίμακας ἠθικών αξιών που νά έχουν καθολική

έφαρμογή. Απάντηση στο έρώτημα αν υπάρχουν τέτοιες αξίες δεν είναι δυνατό να δοθεί παρά μόνο από την ιστορία του πολιτισμού. Καθολικές ήθικες αξίες θα ήταν αυτές που συνειδητοποιούν ή τείνουν να συνειδητοποιήσουν οι άνθρωποι μέσα από την ιστορική εξέλιξη. Θα ήταν δυνατό να είναι αυτές που υίοθετεί μια κοινωνία προηγμένη από πολιτιστική άποψη, στην οποία οι κοινωνικοί ανταγωνισμοί περιορίζονται και που δίνει σ' όλα τα άτομα τις ίδιες δυνατότητες να αναπτύξουν τη νόηση και την ήθικη συνείδησή τους. Ίσως πολλά από τα προβλήματα της ήθικης φιλοσοφίας να πρέπει να αντιμετωπιστούν σύμφωνα με τις κατηγορίες της ιστορίας του πολιτισμού.

Με άφετηρία τις διαπιστώσεις αυτές κρίθηκε σκόπιμο να πραγματοποιηθεί ή μελέτη αυτή για τον ιστορικό χαρακτήρα της εξέλιξης της συνείδησης σε σχέση με τη φιλοσοφία του Γαλλικού Διαφωτισμού. Η έκλογη της περιόδου αυτής έγινε γιατί από τους φιλοσόφους του Γαλλικού Διαφωτισμού, ιδίως από τον Βολταίρο, τον Montesquieu, τον Turgot, τον Condorcet, τον d'Alembert και έν μέρει τον Diderot, τον Rousseau και τον Helvétius, έγινε αντιληπτό ότι ή «εξέλιξη του ανθρώπινου πνεύματος» είναι δυνατό να έρμηνευθεί με καθαρά ιστορικές κατηγορίες. Η αντίληψη αυτή δεν είναι βέβαια εύρημα των φιλοσόφων του Γαλλικού Διαφωτισμού. Προετοιμάζεται από τον Δημόκριτο, τον Πρωταγόρα, τον Άριστοτέλη, τον Bacon, τον Gassendi, τον Bayle και τον Vico. Οι φιλόσοφοι του Γαλλικού Διαφωτισμού απλώς την αποσαφηνίζουν. Ίσως το κάνουν πληρέστερα από τους φιλοσόφους του Γερμανικού Διαφωτισμού, ό όποιος αναφερόταν κυρίως στα βιώματα της συνείδησης και λιγότερο στις ιστορικές και πολιτιστικές εκδηλώσεις της. Η ιδιομορφία αυτή του Γερμανικού Διαφωτισμού όφείλεται και στο γεγονός ότι δε χρειάστηκε να αντιμετωπίσει την απόλυτη μοναρχία ή την Καθολική Έκκλησία, όπως ο Γαλλικός Διαφωτισμός.

Η συσχέτιση Διαφωτισμού και ιστορικής θεώρησης της εξέλιξης της συνείδησης γίνεται και από τον Herder αλλά με μερική αναφορά σε βιολογικές κατηγορίες που είναι ασυμβίβαστες με καθαρά ιστορικές εξηγήσεις. Γίνεται επίσης από τον Kant, στα δοκίμιά του που αναφέρονται στη φιλοσοφία της ιστορίας και του πολιτισμού, κατά τρόπο που μπορεί να θεωρηθεί ότι συνοψίζει και κωδικοποιεί τις αναλύσεις των φιλοσόφων του Γαλλικού Διαφωτισμού. Η άποψη αυτή ισχύει ιδίως για τα δοκίμια του Kant *Τί είναι Διαφωτισμός και Απόψεις για μια γενική ιστορία από κοσμοπολιτική άποψη*. Ωστόσο και από τα δοκίμια αυτά του Kant δε λείπει έντελώς ή αναφορά σε βιολογικές κατηγορίες ή ή διάκριση ανάμεσα στο έσωτερικό βίωμα και την έξωτερική συμπεριφορά. Τη διάκριση αυτή προϋποθέτει ή αντίληψη του Kant για τη «δημόσια» και την «ίδιωτική» χρήση του λογικού στο δοκίμιο *Τί είναι Διαφωτισμός*.

Ἐπὶ τὴν ἀπόλυτην ἐλευθερίαν σκέψης καὶ ἔκφρασης στὴν πρώτη περίπτωσι, ὅποτε σκεφτόμαστε καὶ μιλάμε γιὰ λογαριασμό μας, ὄχι ὁμοίως στὴ δεύτερη, ὅποτε ἐκφραζόμαστε καὶ μιλάμε γιὰ λογαριασμό κάποιου ἐντολοδόχου. Στὴν περίπτωσι αὕτη ὑπάρχει διάκρισι ἀνάμεσα στὴ σκέψη καὶ τὴν ἔκφρασί της. Ἡ διάκρισι αὕτη εἶναι τεχνητή. Ὅπωςδήποτε εἶναι ἀσυμβίβαστη μὲ μιὰ ἱστορικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἐξέλιξι τῆς συνείδησις. Ἡ ἀντίληψη αὕτη προϋποθέτει ὅτι ἡ ἐξωτερικὴ συμπεριφορὰ ταυτόχρονα ἐκφράζει καὶ διαμορφώνει τὴν ἐμπειρίαν τῆς συνείδησις. Οἱ φιλόσοφοι τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, μὲ μερικὴ ἐξαιρέσι τὸν Rousseau, ὀρθῶς δὲν τὴν υἱοθετοῦν.

Ἡ ἀντίληψη γιὰ τὸν ἱστορικὸν χαρακτήρα τῆς ἐξέλιξις τῆς συνείδησις προϋποθέτει ὅτι οἱ παραστάσεις, οἱ «ἰδέες», οἱ ἐννοίαι ποὺ σχηματίζουμε στὴ συνείδησί μας δὲν ἀντικατοπτρίζουν παθητικὰ τοὺς ἐρεθισμοὺς ποὺ προκαλοῦνται ἀπὸ τὸ φυσικὸ περιβάλλον, ποὺ ἄλλωστε κοινωνικοποιεῖται. Προϋποθέτει ἐπίσης ὅτι ἡ νόησις καὶ ἡ ἠθικὴ συνείδησις τοῦ ἀνθρώπου ὄχι μόνον διαμορφώνεται ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον ἀλλὰ καὶ τὸ διαμορφώνει. Ἡ ἀντίληψη αὕτη γιὰ τὴν δημιουργικότητα τῆς νόησις καὶ τῆς ἠθικῆς συνείδησις ἐκφράζεται σαφέστερα ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ ἀπ' ὅσο ἐκφράζεται ἀπὸ τὸν Locke, τὸν Berkeley ἢ τὸν Hume. Δικαιολογεῖται λοιπὸν ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον γιὰ τοὺς φιλοσόφους τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ ἀπὸ τὴν σκοπιὰ τῆς μελέτης αὐτῆς.

Ἡ σκοπιὰ ποὺ υἱοθετεῖται στὴ μελέτη αὕτη ὑπαγορεύει καὶ τοὺς περιορισμοὺς στὴν ἔκτασι τοῦ ἀντικειμένου της. Δὲν ἀποδίδεται ἰδιαίτερη σπουδαιότητα στὴν ἐμπειρικὴν τάσιν ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὸν Γαλλικὸν Διαφωτισμό, ὅπως ἐκφράζονται ἀπὸ τὸν Condillac. Ὁ στοχαστὴς αὐτὸς ἀρνιέται σὲ μεγαλύτερον ἀκόμη βαθμὸν ἀπ' ὅ,τι ὁ Locke τὴν δυνατότητα τῆς νόησις νὰ κατευθύνει τὴν ἀλληλουχίαν τῶν ἀντιλήψεων της ἀνεξάρτητα ἀπὸ τοὺς ἐρεθισμοὺς τοῦ περιβάλλοντος. Ἡ ἀντίληψη αὕτη ἀποκλείει τὴν ἱστορικὴν θεώρησι τῆς ἐξέλιξις τῆς νόησις, ἀφοῦ ἀρνιέται τὴν δημιουργικότητά της. Ἐπίσης στὴ μελέτη αὕτη δὲν ἀποδίδεται ἰδιαίτερη σημασία στὰ ὑλιστικὰ ρεύματα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὸν Γαλλικὸν Διαφωτισμό, ὅπως ἐκφράζονται λ.χ. ἀπὸ τὸν Lamettrie καὶ τὸν d' Holbach. Ὁ μηχανιστικὸς ὕλισμός τους, ποὺ θεωρεῖ τὴν νόησις καὶ γενικὰ τὴν συνείδησις ὡς ἄπλο ἐπιφαινόμενο τῶν λειτουργιῶν καὶ τῶν μετασχηματισμῶν ποὺ συντελοῦνται στὸ νευρικὸ σύστημα ἢ στὸν ἐγκέφαλον, ὀδηγεῖ λογικὰ σὲ μιὰ ἀντιιστορικὴ θεώρησι τῆς συνείδησις, τῶν λειτουργιῶν της καὶ τῆς ἐξέλιξις της.

Ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς μελέτης αὐτῆς ὁ μηχανιστικὸς ὕλισμός ὀδηγεῖ στὴν ἴδιαν συνέπειαν μὲ μιὰ φιλοσοφία τῶν ὑποστάσεων ἢ μὲ μιὰ πνευματοκρατικὴ φιλοσοφία, ὅπως τοῦ Maine de Biran, γιὰ τὴν φιλοσοφικὴν θεωρίαν ποὺ ἔχει ὡς ἀντικείμενον τὴν ἐξέλιξις τῆς συνείδησις. Ὅλα αὐτὰ τὰ

ρεύματα οδηγούν σε μίαν αντιστορική θεώρηση τῆς εξέλιξης αὐτῆς. Ἐξαίρεση στὶς ὀλιστικὲς τάσεις ποὺ ἀναπτύσσονται ἀπὸ τὸν Γαλλικὸ Διαφωτισμὸ ἀποτελεῖ ὁ Helvétius. Θεωρεῖ ὅτι ἡ συνείδηση καὶ ἰδιαίτερα ἡ ἠθικὴ συνείδηση διαμορφώνεται ἀπὸ τὴ «γνώμη», δηλαδὴ τὶς συλλογικὲς παραστάσεις γύρω ἀπὸ τὸ ἐπιθυμητὸ ἢ τὸ ἀνεπιθύμητο, τὸ ἐπιτρεπτὸ ἢ τὸ ἀπαγορευμένο. Ἔχει ὁμῶς τὴ δυνατότητα νὰ τὶς ἐπηρεάσει, ὅταν ἔχει διαμορφωθῆ ἀπὸ αὐτές. Ἡ σχέση ἠθικῆς συνείδησης καὶ γνώμης, ὅπως τὴν ἐννοεῖ ὁ Helvétius, δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστη μὲ μίαν ἀντίληψη γιὰ τὸν ἱστορικὸ χαρακτήρα τῆς εξέλιξης τῆς συνείδησης. Ἡ ἐξέταση τῆς σκέψης τοῦ Helvétius δικαιολογεῖται ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς μελέτης αὐτῆς.

Ἀπὸ τὸν Γαλλικὸ Διαφωτισμὸ προέκυψαν καὶ μορφὲς οὐτοπικῆς σκέψης, τῶν ὁποίων φορεῖς εἶναι ὁ Morelly, ὁ Abbé de Saint-Pierre ἢ ὁ Mably. Ὁ οὐτοπισμὸς ἀναγνωρίζει τὴ δυνατότητα τῆς συνείδησης νὰ μὴ ἀντικατοπτρίζει παθητικὰ τὶς ἐπιδράσεις τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ δὲν εἶναι ἀσυμβίβαστος μὲ μιὰ ἱστορικὴ θεώρηση τῆς εξέλιξης τῆς συνείδησης. Ἡ ἀδυναμία του ἔγκειται στὸ γεγονὸς ὅτι δὲν εἶναι θεμελιωμένος πάνω σὲ μιὰ προσεκτικὴ ἀνάλυση τῆς σχέσης ἀνάμεσα στὴ συνείδηση καὶ τὸ ὑφιστάμενο κοινωνικὸ περιβάλλον. Ὁ οὐτοπισμὸς ἔχει τὴν τάση νὰ θεωρεῖ τὴ σχέση αὐτὴ σὰ συμβατικὴ. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ καταλήγει σὲ μιὰ ἐξίσου ἀντιστορική θεώρηση τῆς εξέλιξης τῆς συνείδησης μὲ τὴν αἰσθησιαρχία ἢ τὸν ἐμπειρισμὸ. Γι' αὐτὸ δὲν ἐξετάζονται ἀναλυτικὰ στὴ μελέτη αὐτὴ οἱ οὐτοπικὲς τάσεις ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὸν Γαλλικὸ Διαφωτισμὸ.

Ἀπὸ τὸν Γαλλικὸ Διαφωτισμὸ προέκυψαν καὶ ρεύματα ἄμεσης καὶ κατὰ κάποιον τρόπο *ad hominem* πολεμικῆς κατὰ τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ εἰδικότερα κατὰ τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ κατὰ τῆς ἀπόλυτης μοναρχίας. Τὰ ρεύματα αὐτὰ ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ τὸν Curé Meslier, τὸν Brissot de Warville καὶ ἄλλους. Ἡ ἄμεση πολεμικὴ δὲν εἶναι ὅπωςδήποτε ἀθεμελίωτη ἀπὸ φιλοσοφικὴ ἄποψη, γιατί καὶ αὐτὴ προϋποθέτει «πρῶτες ἀρχές» γιὰ τὴν ἀνθρώπινη σκέψη, τὶς μορφὲς καὶ λειτουργίες της, τὴν εξέλιξή της καὶ τὸ ἀντικείμενό της. Μπορεῖ λοιπὸν νὰ παρουσιάζει ἐνδιαφέρον γιὰ μιὰ μελέτη ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας ὅσο καὶ ἡ ὄντολογία ἢ ἡ θεωρία τῶν κατηγοριῶν. Τὸ μειονέκτημα τῆς ἄμεσης πολεμικῆς συνίσταται στὸν ἀφηρημένο χαρακτήρα τῶν συμπερασμάτων της. Ἀπομονώνει κάποιον θεσμὸ καὶ τὸν ἀξιολογεῖ ἀρνητικὰ χρησιμοποιώντας ἠθικά, κάποτε καὶ ἠθικολογικὰ κριτήρια. Δὲν τὴν ἀπασχολεῖ ἡ γενετικὴ ἢ λειτουργικὴ ἐξήγηση τοῦ θερμοῦ αὐτοῦ σὲ συνάρτηση μὲ τὴ φάση τῆς κοινωνικῆς εξέλιξης ἀπὸ τὴν ὁποία προέκυψε ἢ μὲ τὴν συνολικὴ κοινωνικὴ κατάσταση στὴν ὁποία ὁ θεσμὸς αὐτὸς ἐντάσσεται.

Θεωρώντας τὸ θεσμὸ αὐτὸν ἀφηρημένα, δηλαδή ἀπομονωμένα καὶ ἐξωπραγματικά, δὲν εἶναι σὲ θέση νὰ καθορίσει τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐπηρεάζει τὴν ἐξέλιξη τῆς συνείδησης ἢ διαμορφώνεται ἀπὸ αὐτήν. Ὁ στοχασμὸς λοιπὸν ποὺ ἐκφράζεται μὲ τὴν ἄμεση πολεμικὴ καὶ περιορίζεται σ' αὐτήν δὲν συμβάλλει οὐσιαστικὰ στὴ διατύπωση μιᾶς θεωρίας γιὰ τὸν ἱστορικὸ χαρακτήρα τῆς ἐξέλιξης τῆς συνείδησης. Γι' αὐτὸ δὲν ἐξετάζονται στὴ μελέτη αὐτὴ τὰ κείμενα τοῦ Cugé Meslier ἢ καὶ πρὸ ἀντιπροσωπευτικῶν φιλοσόφων τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ ποὺ ἔχουν σὰν ἀποκλειστικὸ σκοπὸ τὴν ἄμεση πολεμικὴ ἐναντίον τῆς ἀπόλυτης μοναρχίας, τῆς φεουδαρχικῆς κοινωνικῆς δομῆς, τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας ἢ τῶν «προλήψεων». Οἱ παρατηρήσεις αὐτές δὲν θὰ ἔπρεπε ὥστόσο νὰ ὀδηγήσουν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἄμεση πολεμικὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει κίνητρο γιὰ τὴ γένεση μιᾶς θεωρίας γιὰ τὸν ἱστορικὸ χαρακτήρα τῆς ἐξέλιξης τῆς συνείδησης. Οἱ ἀναλύσεις τοῦ Βολταίρου, τοῦ Montesquieu καὶ τοῦ Condorcet τεκμηριώνουν τὴν ἀντίθετη ἄποψη.

Ἡ μελέτη αὐτὴ ὑπαγορεύεται καὶ ἀπὸ κάποια κριτικὴ στάση ἀπέναντι στὶς κύριες κατευθύνσεις ποὺ πῆρε ὁ νεοελληνικὸς στοχασμὸς ἰδίως κατὰ τὴν περίοδο ποὺ ἀκολούθησε τὸ δεῦτερο παγκόσμιο πόλεμο. Ἡ πρὸ σημαντικὴ ἀπὸ τὶς τάσεις αὐτές εἶχε προετοιμαστῆ ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ Nietzsche ἢ τοῦ Schopenhauer κατὰ τὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ αἰῶνα μας, ποὺ ἦταν δυσανάλογη μὲ τὴν περιορισμένη μεθοδικότητα καὶ τεκμηρίωση τοῦ στοχασμοῦ τους σὲ σχέση μὲ τὶς ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου.

Μετὰ τὸ δεῦτερο παγκόσμιο πόλεμο ἡ ἱρρασιοναλιστικὴ τάση τοῦ νεοελληνικοῦ στοχασμοῦ ἐκδηλώθηκε μὲ τὸν πρὸ ἄκρατο ὑποκειμενισμό, τὸν ἐξωλογικὸ δογματισμὸ, τὴν ἐξαρση τοῦ παραλόγου, τὴν ἀφηρημένη θεώρηση τῶν προβλημάτων τοῦ ἀνθρώπου ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς συγκεκριμένες ἱστορικὲς ἐξελίξεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες προέκυψαν. Τὰ τελευταῖα χρόνια ἀναπτύχθηκε ἡ τάση γιὰ μιὰ μηχανιστικὴ ἢ βιταλιστικὴ ἐξήγηση τῶν προβλημάτων καὶ τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ τάση αὐτὴ ἔχει ἐξίσου στατικὸ καὶ μεταφυσικὸ, δηλαδή ἀφηρημένο καὶ ἀντιστορικὸ χαρακτήρα, μὲ τὸν ὑποκειμενισμό ἢ τὸν ἐξωλογικὸ δογματισμὸ. Στηρίζεται, ὅπως καὶ ὁ ὑποκειμενισμὸς, στὴν ἀδυναμία γιὰ συνολικὴ θεώρηση τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ καὶ στὴν μονομερῆ προσήλωση στὶς περιόδους κατὰ τὶς ὁποῖες ἡ φιλοσοφικὴ σκέψη παρουσιάζει ἔντονα ἀποσπασματικὸ, θεματικὸ, ἢ ἐξωλογικὸ χαρακτήρα.

Ὁ ἀντιστορικὸς αὐτὸς χαρακτήρας τοῦ νεοελληνικοῦ στοχασμοῦ ἴσως νὰ μὴν εἶναι ἄσχετος μὲ τὶς ἰδιομορφίες τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης τῆς νεώτερης Ἑλλάδας καὶ μὲ τὸν ἰδιότυπο χαρακτήρα τῆς ἱστορικῆς συνείδησης ποὺ ἔχουμε ἀναπτύξει καὶ ποὺ χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ὑπερβολικὴ ἐξαρση ἢ

ἄκριτη μείωση τοῦ ἱστορικοῦ μας παρελθόντος, ποῦ καὶ αὐτὴ στηρίζεται σὲ μιὰ ἀποσπασματικὴ, ἐξωλογικὴ καὶ ἠθικολογικὴ θεώρησή του. Ἡ μελέτη τῶν φιλοσόφων τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ, ποῦ ἄλλωστε συνεχίζουν τὶς πιὸ οὐσιαστικὲς καὶ γόνιμες τάσεις τοῦ ἀρχαίου ἐλληνικοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, ἴσως νὰ περιορίσει κάπως τὸν ἀντιιστορικό, ἀποσπασματικὸ καὶ ἀφηρημένο χαρακτήρα τῆς σκέψης μας.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Θ. ΠΕΤΣΙΟΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἀντικείμενο τῆς μελέτης αὐτῆς εἶναι ἡ ἱστορικότητα τῆς συνείδησης στοὺς φιλοσόφους τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ. Σὰ συνείδηση θεωρεῖται ἡ ἀντίληψη ποὺ ἔχει τὸ ἄτομο γιὰ τὰ φαινόμενα ποὺ συμβαίνουν στὸν ἐξωτερικὸ κόσμο. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἐκφράζεται μὲ εἰκόνες, παραστάσεις καὶ ἔννοιες. Στὴ λειτουργία αὐτὴ τῆς συνείδησης θὰ γίνεταί ἀναφορὰ μὲ τὸν ὄρο «νόηση». Σὰ συνείδηση ἐπίσης θεωρεῖται ἡ λειτουργία μὲ τὴν ὁποία τὸ ἄτομο παριστάνει ὀρισμένους σκοποὺς σὰν ἐπιθυμητοὺς καὶ ἐπιδιώκει νὰ τοὺς πραγματοποιήσει μὲ τὴν πράξη του. Σὰν πράξη στὴν πιὸ ἀπλὴ μορφή της θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ θεωρηθῆ ἡ σκόπιμη καὶ ὀργανωμένη κίνηση.

Τοὺς σκοποὺς αὐτοὺς ὁ ἄνθρωπος, ὅταν ἐπιδιώκει νὰ τοὺς πραγματοποιήσει, τοὺς ἐπιδοκιμάζει. Ὅταν ἀποφεύγει νὰ τοὺς πραγματοποιήσει καὶ τοὺς ἀποστρέφεται, τοὺς ἀποδοκιμάζει. Τὴ λειτουργία αὐτὴ μὲ τὴν ὁποία «ὀρεγόμεθα», δηλαδή ἐπιθυμοῦμε ἢ ἀποστρεφόμαστε ὀρισμένους σκοποὺς καὶ ἐπιδοκιμάζουμε ἢ ἀποδοκιμάζουμε τὴν «ὀρεξή» μας σὲ σχέση μ' αὐτοὺς, μποροῦμε νὰ ὀνομάσουμε ἠθικὴ συνείδηση. Ἴσως πιὸ ὀρθὴ θὰ ἦταν ἡ διατύπωση «ἠθικὴ λειτουργία» τῆς συνείδησης ἀφοῦ ἡ συνείδηση εἶναι μία.

Ὅ,τι ὀνομάστηκε νόηση προσδιορίζεται ἐξελικτικὰ σύμφωνα μὲ τὸν J. Piaget ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ «ἁφομοιώσει» ὁ ἄνθρωπος τὰ μέσα, ὄργανα, ἐργαλεῖα καὶ κάθε εἶδους δυνατότητες ποὺ τοῦ προσφέρει τὸ περιβάλλον σὲ σχέση μὲ τὶς ἀνάγκες του, δίνοντάς τους διαφορετικὴ διάταξη ἀπ' αὐτὴν ποὺ βρίσκει. Ἐπίσης ἡ ἐξέλιξη τῆς νόησης προσδιορίζεται ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ «προσαρμοστῆ» ὁ ἄνθρωπος πρὸς τὶς δυνατότητες ποὺ τοῦ προσφέρει τὸ περιβάλλον¹.

Ἄν ἡ ἐξήγηση αὐτὴ τοῦ J. Piaget γιὰ τὴ νόηση εἶναι σωστὴ, ἡ λειτουργία τῆς συνείδησης μὲ τὴν ὁποία σχηματίζουμε παραστάσεις καὶ ἔννοιες προϋποθέτει τὴ λειτουργία μὲ τὴν ὁποία ἐπιδιώκουμε νὰ ἀποκτήσουμε ἢ νὰ ἀποφύγουμε κάποιο ἀντικείμενο ἢ πιὸ γενικὰ νὰ ἐπιτύχουμε¹

1. J. Piaget, *La psychologie de l'intelligence*, σειρά Armand Colin, Paris, 1956, σ. 13.

κάποιο αποτέλεσμα ή να πραγματοποιήσουμε κάποιο σκοπό. Έτσι ή νόηση προϋποθέτει κατ' αρχήν την πρακτική νοημοσύνη. Έπειδή όμως ο άνθρωπος ταυτόχρονα κρίνει ήθικα τους σκοπούς του, ή νόηση είναι συνυφασμένη με την ήθικη συνείδηση. Θα ήταν δυνατό να υποστηριχθώ ότι ή νόηση προϋποθέτει την πρακτική και όχι την ήθικη συνείδηση. Η διάκριση αυτή όμως προϋποθέτει ότι υπάρχουν δυο ξεχωριστές λειτουργίες, μιὰ με την οποία επιθυμούμε να επιτύχουμε ή να αποφύγουμε κάτι και μιὰ με την οποία επιδοκιμάζουμε ή αποδοκιμάζουμε την «δρεξή» μας αυτή. Τη διάκριση αυτή εξέφραζε ή Σχολαστική φιλοσοφία με τον όρισμό της βούλησης που διατύπωνε.

Σύμφωνα με τον όρισμό αυτόν ή βούληση είναι μιὰ δρεξη που επιδοκιμάζεται από το λογικό ή που κατευθύνεται από την κρίση για το αγαθό και το κακό σε αντιδιαστολή προς την άπλη δρεξη ή επιθυμία¹ που αναπτύσσεται ανεξάρτητα από οποιαδήποτε επιδοκιμασία ή αποδοκιμασία. Η διάκριση όμως αυτή είναι σε μεγάλο βαθμό τεχνητή. Ο άνθρωπος δεν επιθυμεί κάτι χωρίς ταυτόχρονα να το επιδοκιμάζει ούτε αποστρέφεται κάτι χωρίς ταυτόχρονα να το αποδοκιμάζει. Η σχέση αυτή υπάρχει ανεξάρτητα από το αν ή επιθυμία προσδιορίζεται από την επιδοκιμασία και ή αποστροφή από την αποδοκιμασία ή αν συμβαίνει το αντίθετο. Συνεπώς είναι νόμιμη ή χρήση του όρου «ήθικη συνείδηση» ή «ήθικη λειτουργία της συνείδησης», που θεωρούνται σαν ταυτόσημοι. Με τους όρους αυτούς θα δηλωθούν οι λειτουργίες εκείνες με τις οποίες ο άνθρωπος επιδιώκει όρισμένους σκοπούς, αποφεύγει όρισμένες καταστάσεις, υιοθετεί μιὰ συμπεριφορά και κρίνει τη συμπεριφορά του σε συνάρτηση με τη συμπεριφορά των άλλων ή τη συμπεριφορά των άλλων σε σχέση με τη δική του. Οι λειτουργίες αυτές έχουν ταυτόχρονα νοητικό, συναισθηματικό ή και συγκινησιακό χαρακτήρα². Γι' αυτό και στο κεφάλαιο της μελέτης αυτής που αναφέρεται στην αντίληψη των φιλοσόφων του Γαλλικού Διαφωτισμού για την ήθικη συνείδηση γίνεται λόγος για τις ήθικες αξιολογήσεις. Επίσης γίνεται λόγος για τὰ συναισθήματα, συγκινήσεις ή πάθη. Θεωρείται ότι οι εμπειρίες αυτές της συνείδησης έχουν ήθικό χαρακτήρα, γιατί συνδέονται με την πραγμάτωση κάποιου σκοπού, την αποφυγή κάποιου άλλου, και υπόκεινται σε ήθικες αξιολογήσεις.

Η διαπίστωση ότι ο άνθρωπος όχι μόνο «δρέγεται», με τη θετική ή αρνητική σημασία του όρου, αλλά και κρίνει τις δρέξεις του δικαιολογεί

1. Hobbes, *Leviathan*, εκδ. M. Oakeshott, Oxford 1960, σ. 38. Πρβλ. Spinoza, *Ηθική*, Τρίτο Μέρος, πρόταση 9, Σχόλιο.

2. Πρβλ. J. Piaget στο G. Gurvitch (ed.), *Traité de Sociologie* Paris 1968, 2, σ. 239.

τήν υπόθεση ότι ο άνθρωπος αναπτύσσει τη λειτουργία του «πνεύματος». Πνεύμα είναι αρχικά ή πνοή που έμψυχώνει τον άνθρωπο και τον διατηρεί στη ζωή. Από τη σημασία αυτή του όρου «πνεύμα» είναι δυνατό να οδηγηθούμε στη σημασία σύμφωνα με την οποία «πνεύμα» είναι κάθε κλίση, ένστικτο, επιθυμία, όρεξη, που μάς ώθει στο να υιοθετήσουμε μιαν όρισμένη μορφή συμπεριφοράς. Τη χρήση αυτή του όρου «πνεύμα» βρίσκουμε και σε αισθησιαρχικούς φιλοσόφους, όπως ο Thomas Hobbes.¹ Θα ήταν επίσης δυνατό να χρησιμοποιηθεί ο όρος αυτός για να αναφερθεί η λειτουργία με την οποία ο άνθρωπος «μορφοποιεί» σύμφωνα με τη μορφολογική ψυχολογία ή «σχηματοποιεί» σύμφωνα με τον Piaget την προηγούμενη εμπειρία του, για να επιτύχει την πληρέστερη άφομοίωση του περιβάλλοντος προς τις ανάγκες του ή την πληρέστερη προσαρμογή του προς το περιβάλλον.² Όταν καθορίζουμε το πνεύμα σαν κλίση ή όταν το θεωρούμε σαν μια λειτουργία μορφοποίησης ή σχηματοποίησης, το θεωρούμε σαν μια ένοποιούσα αρχή, που οργανώνει την πολλαπλότητα των μέσων, «όργάνων» ή «εργαλείων», γενικά των δυνατοτήτων που διαθέτουμε, για να πράξουμε, ή των παραστάσεων που σχηματίζουμε για το φυσικό ή το κοινωνικό περιβάλλον, σε μια ολότητα. Έτσι το πνεύμα προοριζόμαστε από τη λειτουργία της όργάνωσης ή, όταν πρόκειται για την επιστημονική γνώση, της συστηματοποίησης των έννοιών, που σχηματίζουμε με τη νόησή μας.

Η λειτουργία αυτή του πνεύματος είναι συνυφασμένη με μια λειτουργία, που θα ήταν δυνατό να όνομασθή, χρησιμοποιώντας την όρολογία του Hegel, λειτουργία «στοχασμοῦ» (Reflektion). «Στοχασμός» μπορεί να όνομασθή ή λειτουργία με την οποία αξιολογούμε ήθικα τους σκοπούς των πράξεών μας, τα κίνητρά τους, και κρίνουμε την αλήθεια των κρίσεών μας, αν δηλαδή αποδίδονται μ' αυτές τα χαρακτηριστικά και οί σχέσεις του αντικείμενου στο όποιο αναφέρονται³. Η «στοχαστική» αυτή λειτουργία του πνεύματος δέν αποτελεί ανακάλυψη του Hegel. Τήν είχαν καθορίσει στοχαστές, όπως ο Descartes⁴. Ο Hegel όμως έδειξε ότι ή στοχαστική λειτουργία του πνεύματος προϋποθέτει την προγενέστερη ιστορική εξέλιξή του και τη δημιουργικότητα, την ικανότητά του να εκφράζεται με ανανεω-

1. *Leviathan*, όπ. παρ., σ. 259.

2. Aron Gurwitsch, *Théorie du champ de la conscience* Bruges, 1957, σ. 44.

3. Ο στοχασμός είναι προϋπόθεση για την αυτογνωσία, που είναι ή πιο χαρακτηριστική λειτουργία του πνεύματος, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, Theorie Werkausgabe (Suhrkamp), Frankfurt a.M. 1970, τ. 12, σ. 30.

4. Βασική λειτουργία του πνεύματος είναι ή «ένδραση», με την οποία κανείς «βλέπει» ότι υπάρχει και σκέπτεται, *Regulae ad directionem ingenii*, III, F. Alquié, *Descartes, Oeuvres philosophiques*, 1, σ. 87.

μένες πολιτιστικές μορφές. Έτσι ή έννοια του πνεύματος, όπως προσδιορίζεται από τους φιλοσόφους του Γαλλικού Διαφωτισμού, πλησιάζει περισσότερο προς την Έγγειανή παρά προς την Καρτεσιανή έννοια.

Η έννοια της νόησης και της ήθικης συνείδησης προϋποθέτουν την έννοια του πνεύματος σά στοχασμοῦ που ὀδηγεῖ τὸν ἄνθρωπο στὴν αὐτογνωσία. Στους φιλοσόφους του Γαλλικού Διαφωτισμού βλέπουμε τή βαθμιαία μετάβαση ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῆς ὀργανωτικῆς καὶ δημιουργικῆς λειτουργίας του πνεύματος (Montesquieu, Βολταῖρος, Diderot) στὴν ἐξέταση τῆς στοχαστικῆς καὶ κριτικῆς λειτουργίας του (d'Alembert, Condorcet). Πάντως ἡ ἐξέταση του πνεύματος γίνεται ἀπὸ τοὺς φιλοσόφους του Διαφωτισμοῦ σὲ συνάρτηση μὲ τὴν ἱστορία του. Οἱ βασικὲς λειτουργίες του πνεύματος διαμορφώνονται ἀπὸ τὴν ἐξέλιξή του.

Η ἐξέταση τῶν τριῶν βασικῶν λειτουργιῶν τῆς συνείδησης γίνεται σὲ σχέση μὲ τὴν έννοια του «ἐγῶ», δηλαδὴ τῆς εἰκόνας που σχηματίζει ἕνα ἄτομο γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ σὲ σχέση μὲ τὴν έννοια του προσώπου. Σὰν πρόσωπο θὰ θεωρηθῆ τὸ σύνολο τῶν χαρακτηριστικῶν καὶ τῶν λειτουργιῶν που ἀναπτύσσει τὸ «ἐγῶ», γιὰ νὰ ἀνταποκριθῆ στις ἀπαιτήσεις του κοινωνικοῦ περιβάλλοντος. Ἰδιαίτερα σημαντικὲς εἶναι οἱ ἀναλύσεις του J. J. Rousseau καὶ του Helvétius γιὰ τὶς έννοιες του «ἐγῶ» καὶ του «προσώπου» κατὰ τὴν περίοδο του Γαλλικού Διαφωτισμοῦ. Ἡ έννοια του προσώπου που συνάγεται ἀπὸ τὶς ἀναλύσεις του Rousseau καὶ του Helvétius παρουσιάζει μεγαλύτερες ἀναλογίες μὲ τὴν κοινωνιολογικὴ έννοια ἢ καὶ τὴν νομικὴ έννοια παρά μὲ τὴ θεολογικὴ έννοια του προσώπου¹, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία πρόσωπο εἶναι τὸ σύνολο τῶν χαρακτηριστικῶν του ἀνθρώπου που προκύπτουν ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι πλάστηκε κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν του Θεοῦ. Ὡστόσο ἡ θεολογικὴ έννοια ἐπιτρέπει ἴσως τὸν περιορισμὸ τῆς διάστασης ἀτόμου καὶ προσώπου σὲ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπ' ὅ,τι λ.χ. ἡ νομικὴ. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἔχει εὑρετικὴ ἀξία καὶ γιὰ τὶς ἐπιστῆμες του ἀνθρώπου. Οἱ ἀναλύσεις του Rousseau ἰδιαίτερα δὲ θὰ ἐρχόντουσαν σὲ ἀπόλυτη ἀντίθεση μὲ τὴ θεολογικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ πρόσωπο ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ. Ἡ εὑρετικὴ ἀξία τῆς θεολογικῆς έννοιᾶς του προσώπου περιορίζεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι προϋποθέτει μιὰ σχέση μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου που συντελεῖται μόνο στὸ παρόν. Έτσι ἡ ἱστορία του προσώπου ἀνάγεται στὴ λήθη ἢ τὴν ἀνάμνηση τῆς σχέσης του μὲ τὸν Θεό, που ἐκφράζεται μὲ τὴν πτώση του ἢ τὴ σωτηρία του.

Ἡ ἐκφραση «ἱστορικότητα» τῆς συνείδησης εἶναι δυνατὸ νὰ ξενίσει. Αὐτὸ συμβαίνει, γιὰτὶ συνήθως ἡ ἐξέταση τῶν λειτουργιῶν τῆς συνείδησης

1. Βλ. σχετικὰ M. Mauss, *Sociologie et anthropologie* σ. 307 κ.έ.

θεωρείται σάν αντικείμενο ἐπιστημῶν, ὅπως ἡ ψυχολογία ἢ ἡ κοινωνιολογία. Ὡστόσο ἡ ἔκφραση «ἱστορικότητα τῆς συνείδησης» εἶναι δικαιολογημένη, γιατί ἡ συνείδηση εἶναι δυνατό νά θεωρηθῆ σύμφωνα μέ τίς βασικές κατηγορίες τῆς ἱστορικῆς γνώσης. Ἡ ἔκφραση «ἱστορικότητα τῆς συνείδησης» δικαιολογεῖται ἀπό τή σχέση ἐμπειρίας τοῦ παρόντος, μνήμης καί φαντασίας.

Ἡ εἰκόνα πού σχηματίζει ἕνας ἄνθρωπος γιά τὸ παρελθόν του μέ τή μνήμη του δέν εἶναι νοητή χωρίς τήν συνείδησή του γιά τίς ἀνάγκες τοῦ παρόντος καί χωρίς τήν εἰκόνα πού σχηματίζει μέ τή φαντασία του γιά τὸ μέλλον σέ σχέση μέ τὰ σχέδια πού ἐπιδιώκει νά πραγματοποιήσῃ. Τὰ σχέδια αὐτά δέν εἶναι νοητά χωρίς τήν εἰκόνα πού σχηματίζει γιά τὸ παρελθόν μέ τή μνήμη του. Ὅσο ἡ παράσταση πού σχηματίζει γιά τὸ μέλλον μέ τή φαντασία του ὅσο καί ἡ εἰκόνα πού σχηματίζει γιά τὸ παρελθόν μέ τή μνήμη του δέν εἶναι νοητές χωρίς τή στάση πού υἱοθετεῖ ἀπέναντι στό παρόν. Εἶναι λοιπόν δυνατό νά λεχθῆ ὅτι ἡ ἀτομική συνείδηση ἔχει ἱστορικό χαρακτήρα. Εἶναι παρόμοια μέ τή συνείδηση πού σχηματίζει ἕνα ἔθνος γιά τὸ παρελθόν του. Αὐτή εἶναι συνυφασμένη μέ τὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο κρίνει τίς ἀνάγκες τοῦ παρόντος καί σχεδιάζει τὸ μέλλον του ¹.

Εἶναι ἐπίσης νόμιμο νά γίνει λόγος γιά τήν ἱστορικότητα τῆς συνείδησης καί γιά τὸν ἀκόλουθο λόγο. Γιά νά ἀφομοιώσῃ ὁ ἄνθρωπος τὸ περιβάλλον του πρὸς τίς ἀνάγκες του, ὅπως τίς συνειδητοποιεῖ, καί γιά νά προσαρμοσθῇ σ' αὐτό, ἐνδεχομένως ἀλλάζοντάς το ἢ διαρρυθμίζοντάς το διαφορετικὰ ἀπὸ τή μορφή πού ἔχει ὅταν τὸ ἀντιμετωπίζει, χρησιμοποιοῖ ὅλη τήν προγενέστερη ἐμπειρία του. Ἀπὸ τήν ἀποψη αὐτὴ κάθε φάση τῆς ἐξέλιξης τῆς συνείδησης τοῦ ἀνθρώπου, ἔστω καί ἂν ἀρνιέται ὅ,τι εἶχε δεχθῆ πρὶν, προετοιμάζεται ἀπὸ τίς προηγούμενες καί προετοιμάζει τίς ἐπόμενες. Ξεκινώντας ἀπὸ τή διαπίστωση αὐτὴ τοῦ ἱστορικοῦ χαρακτήρα τῆς ἐξέλιξης τῆς συνείδησης ὁ Piaget ἄσκησε κριτικὴ στή μορφολογικὴ ψυχολογία, πού δέν τὸν εἶχε ἀποσαφηνίσει ². Καί ἀπὸ τήν ἀποψη αὐτὴ εἶναι νόμιμο νά γίνει λόγος γιά τήν ἱστορικότητα τῆς συνείδησης.

Στὸ ἴδιο συμπέρασμα θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε καί μιὰ σωστὴ ἀντίληψη γιά τὸ νόημα τοῦ ἱστορισμοῦ. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ ὀρισμένες μορφές ἱστορισμοῦ, πού διαμορφώθηκαν κατὰ τὴ ρομαντικὴ ἐποχὴ καί ἰδίως μετὰ τὸ συνέδριο τῆς Βιέννης. Σύμφωνα μέ τίς ἀπόψεις αὐτὲς τὸ παρὸν μᾶς κοινωνίας προσδιορίζεται μηχανικὰ καί μονόπλευρα ἀπὸ τὸ

1. Παρόμοια ἀντίληψη γιά τὴ σχέση τῆς συνείδησης μέ τὸ παρελθόν της διατυπώνεται ἀπὸ τὸν J. P. Sartre, *L'Être et le Néant*, σ. 524 κ.έ. μέ τὴ διαφορὰ ὅτι κατὰ τὸν Sartre ἡ συνείδηση τοῦ μέλλοντος φαίνεται νά προσδιορίζει τὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο κρίνουμε τὸ παρὸν καί ἀνασυνθέτουμε τὸ παρελθόν.

2. Aron Gurwitsch, ὅπ. παρ.

παρελθόν της και βρίσκεται μ' αυτό σε σχέση αποτελέσματος και αίτιας. Οί απόψεις αυτές απέβλεπαν στο να διατηρηθῆ με κάθε τρόπο ἡ παράδοση ἢ στή δικαίωση συντηρητικῶν πολιτικῶν ἢ κοινωνικῶν θέσεων, π.χ. να ἐπανέλθῃ μιὰ κοινωνία στο πολίτειακό σύστημα ἢ τὸ σύστημα δικαίου, ποὺ εἶχε ἤδη ἀρνηθῆ καὶ ξεπεράσει. Τέτοιες μορφές ιστορισμοῦ ἐξέφρασαν ὁ Joseph de Maistre, ὁ de Bonald καὶ ὁ Savigny¹.

Ὁ πραγματικὸς ιστορισμὸς προϋποθέτει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ ἱστορία δὲν ἐπαναλαμβάνεται καί, ὅπως τὸ ἔκανε ὁ Hegel, ἀντιδιαστέλλει τὶς ἱστορικὲς ἐξελίξεις πρὸς τοὺς βιολογικοὺς μετασχηματισμοὺς ἢ τὶς ἐξελίξεις ποὺ παρατηροῦνται στή φύση². Τὸ σχῆμα τῆς «ἀνακυκλώσεως», ὅπως τὸ διετύπωσε ὁ Πολύβιος σὲ σχέση μὲ τὴν ἐξέλιξη τῶν πολιτευμάτων, ταιριάζει περισσότερο στή φύση παρά στήν ἱστορία.

Ὁ πραγματικὸς ιστορισμὸς θεμελιώνεται πάνω στήν ἄποψη τοῦ Hegel ὅτι ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξη ἔχει δημιουργικὸ χαρακτήρα. Ἡ κάθε ἐποχὴ ἀντιμετωπίζει διαφορετικὰ προβλήματα ἀπὸ τὶς ἄλλες. Γι' αὐτὸ οἱ λαοὶ καὶ οἱ κυβερνήσεις τους δὲν διδάχτηκαν ποτὲ τίποτε ἀπὸ τὸ παρελθόν οὔτε ἔπραξαν σύμφωνα μὲ ἀρχές ποὺ νὰ προκύπτουν ἀπὸ τὴ γνώση τοῦ παρελθόντος³. Ἀπὸ τὶς απόψεις αὐτὲς τοῦ Hegel συνάγεται ὅτι κάθε φάση τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξης ἀντιμετωπίζει προβλήματα ἐντελῶς διαφορετικὰ ἀπὸ τὶς ἄλλες καὶ ἀναπτύσσει διαφορετικοὺς τρόπους ἀντιμετώπισής τους. Οἱ απόψεις αὐτὲς τοῦ Hegel ὁδηγοῦν λογικὰ στήν ἀκόλουθη ἀντίληψη γιὰ τὸν ιστορισμό.

Κάθε ἐποχὴ ἀντιμετωπίζει διαφορετικὰ προβλήματα ἀπὸ τὶς ἄλλες καὶ ἐπιδιώκει τὴ λύση τους μὲ διαφορετικὲς μορφές πολιτισμοῦ. Ὁ ἀληθινὸς ιστορισμὸς ἐπιβάλλει νὰ προσέξουμε τὰ ιδιαίτερα προβλήματα ποὺ κάθε ἐποχὴ ἀντιμετωπίζει καὶ τὴν εἰδοποιὸ διαφορὰ τοῦ πολιτισμοῦ ποὺ ἀναπτύσσει, ὄχι τὰ κοινὰ γνωρίσματά της μὲ τὶς ἄλλες ἐποχές. Ταυτόχρονα τὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετωπίζονται σὲ κάθε ἐποχὴ δὲν εἶναι νοητὰ χωρὶς τὶς λύσεις ποὺ εἶχαν δοθῆ σὲ ἀνάλογα προβλήματα προηγουμένως⁴.

Μὲ ἀφειρηρία τὴν ἀντίληψη αὐτὴ γιὰ τὸν ιστορισμὸ μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετωπίζει τὸ ἄτομο εἶναι ἱστορικά. Εἶναι τὰ προβλήματα ποὺ ἀναπτύσσονται κατὰ τὴν ἐποχὴ του καὶ ποὺ διαφέρουν ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ εἶχαν ἀναπτυχθῆ σὲ ἄλλες ἐποχές. Π.χ. ὁ μισθωτὸς τῆς ἐποχῆς μας ἀντιμετωπίζει τὶς ὑποχρεώσεις ποὺ συνεπάγε-

1. Γιὰ τὸν ιστορισμὸ τοῦ Savigny καὶ τὴν κριτικὴ ποὺ τοῦ ἀσκαῖ ὁ Hegel, βλ. H. Cairns, *Legal Philosophy from Plato to Hegel*, Baltimore, 1949, σ. 516.

2. *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* σ. 74.

3. ὅπ., παρ., σ. 17.

4. Maurice Mandelbaum, *History, man and reason*, Baltimore, 1971, σ. 42 κ.ε.

ται ή επαγγελματική του θέση, π.χ. τὸ χειρισμὸ ἐνὸς μηχανήματος καὶ τὴ σχέση του μὲ τὸν ἐργοδότη του. Ἡ σχέση ὁμως αὐτὴ προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ ὑφιστάμενο ἐργατικὸ δίκαιο, τὸ σύστημα κοινωνικῶν ἀσφαλίσεων, τὶς προτεραιότητες ποὺ ἀναγνωρίζει ὁ φορέας τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, τὴ σχέση ἀνάμεσα σ' αὐτὲς καὶ τὴν ἐξωτερικὴ πολιτικὴ τοῦ κράτους, τὴν ὑφιστάμενη σχέση ἀνάμεσα στὴν προσφορὰ καὶ τὴ ζήτηση τῆς ἐργασίας. Ὅλα αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ποὺ εἶναι ἐξαρτημένα τὸ καθένα ἀπὸ τὰ ἄλλα συνιστοῦν μιὰν ἱστορικὴν κατάσταση. Μιὰ τέτοια κατάσταση εἶναι ἓνα σύστημα δυνατοτήτων ποὺ διαφέρουν σὲ κάθε ἐποχὴ καὶ ποὺ καλοῦν τὸ ἄτομο νὰ πάρει ὀρισμένες ἀποφάσεις καὶ νὰ πραγματοποιήσῃ ὀρισμένες πράξεις. Τὶς ἀποφάσεις αὐτὲς ὁ ἄνθρωπος τὶς παίρνει χρησιμοποιώντας σὰ μέσο ὀρισμένες συλλογικὲς παραστάσεις ποὺ ἔχουν διαμορφωθῆ ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ παρελθὸν τῆς κοινωνίας στὴν ὁποία ζεῖ.¹ Ὁ ἄνθρωπος λ.χ. ποὺ εἶναι προσηλωμένος στὴν ἀλληλεγγύη, ποὺ χαρακτηρίζει τὶς κοινωνικὲς σχέσεις στὴν ἀγροτικὴ κοινότητα, θὰ προσπαθῆσῃ νὰ τὶς διατηρήσῃ καὶ στὴ βιομηχανικὴ κοινωνία, ὅπου ὁ καθένας κρίνεται κατὰ τὴν ἀποτελεσματικότητά τῆς ἐργασίας του. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ εἶναι δυνατό νὰ τὸν ὠθήσῃ στὸ νὰ υἱοθετήσῃ ἓνα ἀντιφατικὸ σύστημα ἀξιών. Εἶναι δυνατό νὰ υἱοθετήσῃ ἀνταγωνιστικὲς ἀξίες ὡς πρὸς τὴν ἐπαγγελματικὴ του δραστηριότητα καὶ τὶς ἀξίες τῆς αὐτοθυσίας καὶ τῆς φιλαλληλίας ὡς πρὸς τὶς οἰκογενειακὲς του σχέσεις.

Εἶναι λοιπὸν δικαιολογημένη ἡ ἄποψη ὅτι ἡ συνείδηση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἱστορικὴ, ἀφοῦ ἀντιμετωπίζει ἱστορικὲς καταστάσεις, ἱστορικὰ προβλήματα καὶ τὰ λύνει ἢ ἐπιδιώκει νὰ τὰ λύσει μὲ μέσα διαμορφωμένα ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ παρελθὸν, εἴτε πρόκειται γιὰ παραστάσεις εἴτε γιὰ πρότυπα συμπεριφορᾶς εἴτε γιὰ θεσμοὺς εἴτε γιὰ τὴν συναισθηματικὴ ἀπήχηση ὀρισμένων λέξεων ἢ προτάσεων.² Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἐπιστῆμη τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἱστορία, καὶ ἰδίως ἡ ἱστορία τοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ἐπιστῆμη αὐτὴ εἶναι σὲ θέση νὰ θεωρήσῃ συνολικὰ τὰ προβλήματα ποὺ ὁ ἄνθρωπος ἀντιμετωπίζει καὶ ἀποσαφηνίζει τὶς δυνατότητες ποὺ ὁ ἄνθρωπος διαθέτει γιὰ νὰ τὰ ἀντιμετωπίσῃ. Τὴν ἀλήθεια αὐτὴ ἀντελήφθησαν οἱ φιλόσοφοι τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ. Γι' αὐτὸ κρίθηκε σκόπιμο νὰ καθοριστοῦν οἱ θεωρίες τους γιὰ τὴ συνείδηση σὲ σχέση μὲ τὴν ἱστορικότητά της, ποὺ συνίσταται στὸ γεγονὸς ὅτι ἀντιμετωπίζει ἱστορικὰ προβλήματα μὲ ἱστορικὲς κατηγορίες, καὶ ἐξελίσσεται ἱστορικὰ.

1. Βλ. J. P. Sartre, ὁ π. παρ., σ. 581.

2. Σὰν αὐτὲς ποὺ ἀναφέρονται στὴν πολιτικὴ συμπεριφορὰ, ὅπως «ὄχλος», «τυραννίω» κλπ., βλ. R. Robin, *Histoire et linguistique*, Paris 1973, σ. 92.

Μιά τέτοια αντίληψη για τη συνείδηση αποκλείει την αντίληψη ότι οι λειτουργίες της συνείδησης αποτελούν τρόπους ύπαρξης μιᾶς υπόστασης, πού στη φιλοσοφία του Descartes λ.χ. ονομαζόταν «ψυχή»¹. Ἡ αντίληψη αὐτή αποτελεί ἴσως ἄκριτη ἐφαρμογή σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τις μορφές καὶ τις λειτουργίες της συνείδησης, τῶν ἐννοιῶν πού ταιριάζουν γιὰ νὰ καθοριστοῦν τὰ ἀντικείμενα ἢ σκεύη κάθε εἴδους, πού χρησιμοποιοῦμε γιὰ πρακτικοὺς σκοποὺς. Παρὰ τὴν διάκριση πού κάνει ὁ Descartes ἀνάμεσα στὶς αἰσθητὲς ποιότητες, ὅπως π.χ. τὸ χρῶμα, καὶ τοὺς προσδιορισμοὺς τῆς νόησης, ὅπως τὸ μῆκος ἢ τὸ πλάτος ἐνὸς ἐκτατοῦ ἀντικειμένου, ἢ ἐννοια τῆς ψυχῆς σὰν ὑπόσταση πού νοεῖ, ὅπως τὴν χρησιμοποιεῖ ὁ Descartes, ἔχει ἀνθρωπομορφικὸ χαρακτήρα. Ἡ ἄποψη ὅτι ὑπάρχει μιὰ ὑπόσταση, ἢ ψυχή, εἶναι ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν αντίληψη ὅτι ἡ συνείδηση ἐξελίσσεται ἱστορικὰ καὶ ὅτι ἐμφανίζει διαρκῶς νέες μορφές κατὰ τὴν ἐξέλιξή της.

Ἄν ἡ συνείδηση εἶναι μόνον τρόπος ὑπαρξης τῆς ψυχῆς, ὅλες οἱ ἐξελίξεις στὴ λειτουργία τῆς συνείδησης θὰ ἀναχθοῦν εἴτε σὲ κάποιαν ἀλλοίωση τῆς ἀληθινῆς φύσης τῆς ψυχῆς, εἴτε στὴν ἐπάνοδο τῆς ψυχῆς στὴν κατάσταση πού ταιριάζει στὴ φύση της. Μιά τέτοια αντίληψη γιὰ τὴ σχέση ψυχῆς καὶ συνείδησης ἐκφράζεται ἀπὸ τὸν Descartes², ὅπως καὶ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα μὲ τὴν παραβολὴ τοῦ θαλασσίου Γλαύκου³. Ὅπως-δήποτε ἡ αντίληψη αὐτὴ αποκλείει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ μορφή πού παίρνουν οἱ διάφορες λειτουργίες τῆς συνείδησης σὲ μιὰ φάση τῆς ἐξέλιξής της εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐξέλιξης αὐτῆς.

Ἡ αντίληψη γιὰ τὴν ψυχή σὰν ὑπόσταση εἶναι ἱστορικὰ τουλάχιστον συνυφασμένη μὲ τὴν αντίληψη ὅτι ὑπάρχουν αἰώνιες ἀλήθειες, τῶν ὁποίων ἡ γνώση εἶναι ἔμφυτη. Ἡ συσχέτιση αὐτὴ γίνεται μὲ σαφήνεια ἀπὸ τὸν Descartes. Ὁ Descartes δέχεται ὅτι ὑπάρχουν στὸ ἀνθρώπινο πνεῦμα «τὰ πρῶτα σπέρματα» τῶν σκέψεων πού εἶναι «χρήσιμες»⁴, γιὰτι πάνω σ' αὐτὲς θεμελιώνεται ἡ γενικὴ μαθηματικὴ, δηλαδή ἡ ἐπιστήμη τῆς τάξης καὶ τοῦ μέτρου σὲ σχέση μὲ ὁποιοδήποτε ἀντικείμενο⁵. Τέτοιες ἐννοίες εἶναι

1. Στὴν ψυχή ἀναφέρεται ὁ Descartes στὸ *Discours de la Méthode*, τέταρτο μέρος· τὴν χαρακτηρίζει σὰ μιὰ «ὑπόσταση τῆς ὁποίας ἡ οὐσία ἢ ἡ φύση συνίσταται στὸ ὅτι σκέπτεται». F. Alquié, *Descartes, Oeuvres Philosophiques*, I, σ. 604.

2. *Meditatio Tertia*, F. Alquié, *Descartes, Oeuvres Philosophiques*, 2, σ. 191 κ.έ.

3. *Πολιτεία* ΣΤ' 611 c-d.

4. *Regulae ad directionem ingenii* IV, F. Alquié, *Descartes, Oeuvres Philosophiques*, I, σ. 93.

5. ὅπ. παρ., σ. 98.

αὐτὲς ποὺ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ ἀναλυθοῦν σὲ ἄλλες ἀπλούστερες. Ἀπὸ τὴ γνῶση τῶν ἐμφύτων ἐννοιῶν ἀπομακρύνει τὸν ἄνθρωπο ἢ παιδεία τῆς ἐποχῆς τοῦ Descartes, ὅπως ὁ ἴδιος τὴν κρίνει. Εἶναι δυνατὸ νὰ τις γνωρίσουμε καὶ πάλι, ἂν «κουβεντιάσουμε μὲ τὸν ἑαυτὸ μας» καὶ τὸν ἐξετάσουμε προσεκτικὰ¹. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ γιὰ τις ἐμφυτεῖς ἐννοιες περιορίζει τις δυνατότητες τῆς νόησης νὰ ἐξελιχθῇ.

Σύμφωνα μ' αὐτὴν ἀναγνωρίζεται ὅτι ἡ νόηση ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ στραφῇ πρὸς τὸν ἐξωτερικὸ καὶ τὸν αἰσθητὸ κόσμο. Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ τὴν ὠθεῖ ἢ παιδεία τῶν Ἰησουϊτῶν καὶ ἢ Ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία. Ἀναγνωρίζεται ἀκόμη ὅτι ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ καθορίσει τις πρωταρχικὲς ἐννοιες, τὴν ὑπαρξὴ τοῦ σκεπτομένου ἐγώ, τοῦ Θεοῦ, καὶ αὐτὲς ποὺ ἐπιτρέπουν τὴ θεμελίωση τῶν γενικῶν μαθηματικῶν. Ἡ νόηση ὅμως δὲν ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ δημιουργήσῃ καινούργιες ἀλήθειες. Ἡ δυνατότητα αὐτὴ γιὰ δημιουργικὴ ἐξέλιξη ὑπάρχει γιὰ τὴ βούληση ποὺ δὲ δεσμεύεται ἀπὸ τις διαπιστώσεις τῆς νόησης². Ἡ δυνατότητα ὅμως αὐτὴ εἶναι μιὰ δυνατότητα πλάνης. Ἐτσι γιὰ τὸν Descartes ἡ συνείδηση δὲν εἶναι δημιουργικὴ ἢ ἡ δημιουργικότητά της ἀνάγεται σὲ μιὰ δυνατότητα πλάνης. Παρ' ὅλο ποὺ ὁ Descartes ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις προδιαγράφει τὴ φιλοσοφία τοῦ Γαλλικοῦ διαφωτισμοῦ, ἡ θεωρία του γιὰ τις ἐμφυτεῖς ἐννοιες ἀποκλείει τὴν ἱστορικότητα τῆς συνείδησης καὶ εἰδικότερα τῆς νόησης. Ἡ νόηση δὲν ἔχει πραγματικὴ ἱστορία. Ὅ,τι θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ χαρακτηριστῇ σὰν ἐξέλιξή της ἀνάγεται στὴν ἀπομάκρυνσή της ἀπὸ τὴ σαφὴ καὶ διακριτὴ γνῶση τῶν ἐμφύτων ἐννοιῶν ἢ ἀνάγεται στὴν ἐπάνοδό της στὴ γνῶση αὐτὴ³.

Ἡ παραπάνω ἀποψη ὅτι μιὰ φιλοσοφία τῶν ἐμφύτων ἐννοιῶν εἶναι ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν ἀντίληψη γιὰ τὴν ἱστορικότητα τῆς συνείδησης θὰ μποροῦσε νὰ ὀδηγήσει στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ θεωρία ποὺ ἀναγνωρίζει τὴν ἱστορικότητα τῆς συνείδησης προϋποθέτει μιὰ ἐμπειρικὴ φιλοσοφία. Τὸ συμπέρασμα ὅμως αὐτὸ δὲ θὰ ἦταν σωστό. Ἄν ἡ φιλοσοφία τῶν ὑποστάσεων ἢ τῶν ἐμφύτων ἐννοιῶν ἐξετάζει τὸν ἄνθρωπο ἀφηρημένα καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος ἢ τὴ θεωρεῖ μόνο σὰν αἰτία λήθης, ὁ ἐμπειρισμὸς τείνει νὰ θεωρήσῃ ὅτι ἡ συνείδηση ἀντικατοπτρίζει παθητικὰ καὶ στατικὰ τις ἐπιδράσεις τοῦ περιβάλλοντος.

Ἡ κρίση αὐτὴ ἰσχύει μερικὰ γιὰ τὸν ἐμπειρισμὸ τοῦ Locke. Ἡ γενικὴ ἀποψὴ του εἶναι ὅτι οἱ ἐντυπώσεις τῆς παιδικῆς μας ἡλικίας κατευθύνουν τὴ

1. *Meditatio Tertia*, F. Alquié, ὅπ. παρ., 2. σ. 191.

2. *Meditatio Quarta*, F. Alquié, *Descartes, Oeuvres Philosophiques*, 2. σ. 200 κ.έ.

3. Βλ. J. P. Sartre, *La liberté Cartésienne, Situations T. I.*

μεταγενέστερη νοητική μας εξέλιξη¹. 'Ο βαθμός ανάπτυξης τῶν νοητικῶν μας λειτουργιῶν προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον καὶ πῶς συγκεκριμένα ἀπὸ τοὺς τρόπους σκέψης καὶ τὶς παραστάσεις ποὺ ἐπικρατοῦν στὸν τόπο μας². Ἀκόμη καὶ ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἡ νόησή μας συνδέει τὶς ιδέες μας, δηλαδή τὶς εἰκόνες ποὺ σχηματίζουμε γιὰ τὰ αἰσθητὰ ἀντικείμενα ἢ τὶς ἀντιλήψεις μας γιὰ τὶς καταστάσεις τῆς συνείδησής μας, προσδιορίζεται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπὸ τὴ συνήθεια ἢ ἀπὸ τυχαῖα περιστατικά, ποὺ μᾶς δημιούργησαν ὀρισμένους ψυχοφυσιολογικοὺς μηχανισμούς. Οἱ μηχανισμοὶ αὐτοὶ κατευθύνουν τὸ συνειρμὸ τῶν ιδεῶν μας, ὅταν δὲν κατευθύνεται ἀπὸ τὸν τρόπο τοῦ σκέπτεσθαι, ποὺ ἐπικρατεῖ στὸ περιβάλλον μας. Ἐτσι σύμφωνα μὲ τὸν Locke ἡ συνείδηση προσδιορίζεται ἀπὸ τὸ περιβάλλον. Ἄν εἶναι δυνατὸ νὰ γίνει λόγος γιὰ «ἱστορία» τῆς συνείδησης ἢ γιὰ ἱστορία τῆς νόησης, ὁ ὅρος αὐτὸς σημαίνει μόνον τὸν σχηματισμὸ τῆς νόησης ἀπὸ τὶς ἐπιδράσεις τοῦ φυσικοῦ ἢ τοῦ κοινωνικοῦ περιβάλλοντος. Δὲ φαίνεται νὰ ἀναγνωρίζει ὁ Locke στὴ νόηση ἢ γενικότερα στὴ συνείδηση τὴ δυνατότητα νὰ μεταβάλλει τὸ περιβάλλον μὲ τὶς δυνατότητες ποὺ τῆς προσφέρει αὐτὸ τὸ ἴδιο. Τὴν τάση αὐτὴ τοῦ Locke νὰ τονίζει παθητικότητα τῆς συνειδήσεως προεκτείνει ὁ Condillac.³

Κατὰ τὸ βαθμὸ ποὺ ὁ Γαλλικὸς Διαφωτισμὸς ἀναγνωρίζει τὴν ἱστορικότητα τῆς συνείδησης ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν ἐμπειρισμὸ⁴. Παρὰ τὴ συχνὴ ἀναφορὰ τῶν φιλοσόφων τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ στὸν Locke, ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς βασικὲς ἀρχές τοῦ ἐμπειρισμοῦ του, ὅπως ἔρχονται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ φιλοσοφία τῆς ὑπόστασης καὶ τῶν ἐμφύτων ἐννοιῶν, καθὼς εἶχε διατυπωθῆ ἀπὸ τὸν Descartes ἢ καὶ τὸν Πλάτωνα σὲ σχέση μὲ τὴ θεωρία του γιὰ τὴν ἀνάμνηση καὶ γιὰ τὴ φύση τῆς ψυχῆς.

Ὁ ἐμπειρισμὸς τοῦ Locke θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθῆ ὅτι προετοιμάζει ὅ,τι εὐστοχα ὠνόμασε ὁ C. Wright Mills «ἀφηρημένο ἐμπειρισμὸ»⁵. Ὁ ἀφηρημένος ἐμπειρισμὸς εἶναι μεθοδολογικός. Χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν τάση νὰ ἐξετάζονται μεμονωμένα τὰ ψυχολογικὰ ἢ κοινωνικὰ προβλήματα. Συνήθως συσχετίζει ἓνα μεμονωμένο κοινωνικὸ φαινόμενο, π.χ. τὴ συμπεριφορὰ τῶν ψηφοφόρων σὲ ἐκλογές, μὲ ἓνα ἄλλο τὸ ἴδιο μεμονωμένο

1. *Some Thoughts Concerning Education*, § 1, 29, 216, J. L. Axtell, *The educational writings of John Locke*, Cambridge, 1968, σ. 114, 115, 325.

2. *An Essay Concerning human understanding* Βιβλ. I, κεφ. 4, σειρά Everyman I, σ. 50.

3. βλ. M. Mandelbaum, ὁ π. παρ., σ. 422.

4. Τὴν ἀντίθεση αὐτὴ ἐκφράζει μὲ συνέπεια ὁ Diderot *Oeuvres Philosophiques*, ἐκδ. P. Vernière, σειρά Garnier, Paris, 1961, σ. 42.

5. *The Sociological Imagination*, σειρά Pelican, 1970, 2η ἐκδ., κεφ. 3.

φαινόμενο, τή θρησκευτική πίστη τους, τὸ εἰσόδημά τους, τή συχνότητα τῶν ἀεροπορικῶν ταξιδίων τους κ.ἄ.

Ἡ συσχέτιση αὐτὴ γίνεται συνήθως μὲ τις μεθόδους τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν. Παρόμοια μέθοδο μελέτης τῶν σχέσεων περιβάλλοντος καὶ νόησης ἢ ἠθικῆς συνείδησης εἶναι δυνατὸ νὰ βροῦμε στὸ πρῶτο βιβλίο τοῦ *Essay concerning human Understanding* τοῦ Locke, φυσικὰ *in statu nascendi* καὶ ἐλάχιστα σχηματοποιημένη. Τὴ μέθοδο αὐτὴ τοῦ ἀφηρημένου ἐμπειρισμοῦ ἀκολουθεῖ στὴν οὐσία ὁ Locke, ὅταν συσχετίζει τις διαφορὲς μορφές ἠθικῆς ἐπιδοκιμασίας καὶ ἀποδοκιμασίας ἀπὸ τὸ ἄτομο μὲ τὰ ἦθη καὶ τὰ ἔθιμα τῶν «διαφόρων ἀνθρωπίνων φύλων»¹. Ἡ μέθοδος αὐτὴ εἶναι ἀντιστορική, γιατί δὲ συσχετίζει τὰ ἔθιμα αὐτὰ μὲ τὴν πολιτεία, τὴν κοινωνικὴ μορφολογία καὶ τὴν κατανομὴ τῶν ἔργων, τὴν ὑπαρξὴ ἢ ἀνυπαρξία χαρισματικῆς κοινωνικῆς ἱεραρχίας, τὴν παραγωγὴ καὶ κατανομὴ τῶν οἰκονομικῶν ἀγαθῶν, τις παραστάσεις ποὺ ἐκλογικεύουν ἢ ἀμφισβητοῦν τις διαφορὲς κοινωνικὲς λειτουργίες.

Ἡ ἀντίληψη γιὰ τὴν ἱστορικότητα τῆς συνείδησης προϋποθέτει μιὰ ὀλιστικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ κοινωνικὸ περιβάλλον. Ἡ ὀλιστικὴ αὐτὴ ἀντίληψη εἶναι δυνατὸ νὰ θεμελιωθῇ πάνω στὴν ἔννοια τοῦ «πνεύματος», ὅπως καθορίζεται ἀπὸ τὸν Montesquieu ἢ πάνω στὴν ἔννοια τῆς «ἐποχῆς», ὅπως χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὸν Condorcet. Πνεῦμα θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ὀνομαστῇ ἢ κλίση ποὺ κάνει τοὺς ἀνθρώπους σὲ μιὰ ὀρισμένη κοινωνία νὰ πράττουν κατὰ ἓνα ὀρισμένο τρόπο. Ἡ κλίση αὐτὴ ἐκφράζεται καὶ στὸ πολίτευμά τους ἢ τὴ θρησκεία τους ἢ τις οἰκονομικὲς τους σχέσεις. Ἐποχὴ θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ χαρακτηριστῇ μιὰ χρονικὴ περίοδος τῆς ἱστορίας ἑνὸς λαοῦ ποὺ διακρίνεται ἀπὸ τις ἄλλες, γιατί κάποια ἀπὸ τις ἐξελίξεις ποὺ συντελοῦνται τότε τραβάει τὴν προσοχὴ τοῦ μελετητῆ καὶ τοῦ ἐπιτρέπει νὰ κατανοήσῃ ὅλες τις ἄλλες ἐξελίξεις σὲ σχέση μ' αὐτὴ. Ἔτσι λ.χ. μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἐλληνιστικὴ περίοδος εἶναι ἡ ἐποχὴ τοῦ ὑποκειμενισμοῦ κ.ο.κ. Ὁ ἀφηρημένος ἐμπειρισμὸς ἀποκλείει τὴν ἀναφορὰ σὲ τέτοιες ἔννοιες. Εἶναι ἀντιστορικός, γιατί τοῦ λείπουν οἱ κατηγορίες ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν τὴ συνολικὴ θεώρηση μιᾶς φάσης τῆς ἐξέλιξης μιᾶς κοινωνίας². Τὴν ἴδια κατεύθυνση πρὸς τὸν ἀντιστορισμὸ ἐκφράζει ἡ ἀναλυτικὴ φιλοσοφία.

Οἱ συνέπειες ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἀναλυτικὴ φιλοσοφία καὶ ἰδίως ἀπὸ τις ἀναλύσεις τῶν «γλωσσικῶν φιλοσόφων» τῆς Σχολῆς

1. ὅπ. παρ., τ. I, σ. 31.

2. C. Wright Mills, ὅπ. παρ., σ. 73.

της 'Οξφόρδης ¹ για την αξιολόγηση της ιστορικής γνώσης συνοψίζονται ιδίως στο βιβλίο του A. Danto, *The analytical philosophy of history* ². 'Ο Danto επικρίνει τη «θεωρητική» ή «ουσιαστική» φιλοσοφία της ιστορίας, γιατί τη θεωρεί σαν ένα είδος «μεταϊστορίας», ανάλογο με την παραδοσιακή μεταφυσική. Πιστεύει ότι η «συνολική» θεώρηση της ιστορίας είναι αδύνατη και ότι κατηγορίες, όπως «εξέλιξη», «μεταβολή», «αίτια», «αντίφαση», «κρίση», «τάση», «ρεϋμα», «έποχή», είναι διαφορούμενες. 'Η χρήση τους δεν υπόκειται σε μεθοδική έπαλήθευση. Προϋποθέτουν τις προφητείες για το μέλλον ³. Είναι ουσιαστικά περιττές για την ιστορική επιστήμη. 'Ο Danto βέβαια μιλάει για θεώρηση της ιστορίας στο «σύνολό» της, όπως λ.χ. αυτή που γίνεται από τον Hegel, που εξετάζει την ιστορία από τους ανατολικούς λαούς ως το 1830.

'Η συνολική θεώρηση θα ήταν δυνατό να περιοριστή σε μια έποχή της ιστορίας ενός έθνους ή σε μια φάση της εξέλιξης ενός πολιτισμού ή ακόμη και σε μια φάση της πολιτειακής εξέλιξης μιας κοινωνίας. 'Ο Danto δεν φαίνεται να λαμβάνει υπόψη του τη συνολική θεώρηση αυτού του είδους. 'Εξάλλου οι κατηγορίες που ο Danto και οι φιλόσοφοι της αναλυτικής σχολής θεωρούν σαν άσαφείς ή διαφορούμενες είναι δυνατό να αποσαφηνισθούν από την εφαρμογή τους σε μια συγκεκριμένη περίοδο. 'Η έγχειανή διαλεκτική λ.χ. και ειδικότερα η κατηγορία της αντίφασης μπορεί να φαίνεται άσαφής. 'Αποσαφηνίζεται όμως, αν εφαρμοστή στη δεκαετία που προηγήθηκε από τη Γαλλική επανάσταση. Μπορούμε να πούμε ότι υπάρχει αντίφαση ανάμεσα στις πρωτοβουλίες των ευγενών, που ήθελαν να εξασθενίσουν τη μοναρχία και να αυξήσουν τη δύναμή τους, και στα αποτελέσματα των πρωτοβουλιών αυτών, που οδήγησαν στον άφανισμό των ευγενών σαν τάξης ή κοινωνικής κατηγορίας με ουσιαστική κοινωνική λειτουργία και αξιόλογο ιστορικό ρόλο.

'Η έμφαση στον διαφορούμενο ή «χωρίς νόημα» χαρακτήρα των κατηγοριών που είναι συνυφασμένες με μια συνολική θεώρηση της ιστορίας ξεκινάει από ανεπαρκή γνώση των κρινομένων θεωριών, αφού τους αποδίδει προφητικό χαρακτήρα ⁴. 'Ο σκοπός της αναλυτικής φιλοσοφίας της ιστορίας είναι ιδεολογικός. Πρόθεσή της είναι να δικαιώσει ένα

1. Για την έκφραση αυτή βλ. E. Gellner, *Words and Things*, London, 1968, 2η έκδ., κεφ. I.

2. Cambridge 1968, Κεφ. I.

3. σ. 9.

4. Danto, όπ. παρ., σ. 284. 'Ο Hegel αρνιέται ρητά ότι η «φιλοσοφική ιστορία» είναι δυνατό να διατυπώνει προφητείες, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte* σ. 114. Γι' αυτό άλλωστε δεν προτείνει συνολική έρμηνεία των ιστορικών εξελίξεων των 'Ηνωμένων Πολιτειών και των Σλαβικών λαών.

«μεθοδολογικό άτομικισμό», πού θα ἀνήγαγε τήν ιστορική γνώση στη γνώση τῶν κινήτρων μιᾶς καθαρᾶ ἀτομικῆς συμπεριφορᾶς. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο θά ἦταν ἀδύνατη ἡ συνολική θεώρηση μιᾶς κοινωνίας καί ἡ διάγνωση τῶν πιθανῶν ἀντιφάσεων πού τείνει νά ἀναπτύξει. Οἱ ἐπιστήμες τοῦ ἀνθρώπου θά ἦταν ἀναγκασμένες νά ἀκολουθήσουν τή μέθοδο τοῦ ἀφηρημένου ἐμπειρισμοῦ.

Ἄν υἱοθετήσουμε τήν ἄποψη ὅτι τὰ κίνητρα τῆς ἀνθρώπινης συμπεριφορᾶς εἶναι δυνατό νά μελετηθοῦν μέ τή μέθοδο τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, εὐκόλα μπορούμε νά ὀδηγηθοῦμε στό συμπέρασμα ὅτι εἶναι δυνατό νά κατευθύνουμε τή συμπεριφορά τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως μπορούμε νά κατευθύνουμε μέ πειραματικές μεθόδους τή συμπεριφορά ἑνὸς ἀλόγου ζώου ἢ τῆς ἀντιδράσεις ἑνὸς μικροοργανισμοῦ. Ἄπο τήν ἄποψη αὕτη ὁ ἀντιστοιχισμός δικαιώνει τήν ἀπανθρωπία, εἴτε πάρει θετικιστική μορφή, εἴτε πάρει πνευματοκρατική μορφή, ὅπως αὕτη πού ἐκφράζεται ἀπό τόν Maine de Biran καί στήν ἐποχή μας ἀπό τόν Lavelle, τόν Lesenne, εἴτε ἐκφραστῆ μέ ὑπαρξιακά σχήματα, ὅπως ἐγίνε ἀπό τόν Kirkegaard καί στήν ἐποχή μας ἀπό τόν Gabriel Marcel.

Ὅλες αὐτές οἱ παραλλαγές τοῦ ἀντιστοιχισμοῦ καταλήγουν σέ ὀρισμένα κοινά συμπεράσματα, ὅτι εἶναι ἀδύνατη ἡ συνολική θεώρηση τῆς ἱστορίας, ὅτι ἡ μοίρα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι παράλογη καί ὅτι οἱ πράξεις του δέν ἔχουν νόημα. Ἡ ἐλευθερία πού οἱ μὴ θετικιστικές μορφές τοῦ ἀντιστοιχισμοῦ ἀναγνωρίζουν στόν ἀνθρώπο δέν ἀφορᾶ τόν ἀνθρώπο σάν ἱστορικό ἢ κοινωνικό ὄν. Συνειδητοποιεῖται μόνο μέ ὑποκειμενικά βιώματα. Ὄταν ἐξωτερικεύεται, αὐτό γίνεται μέ μιᾶ ἀντικοινωνική καί ἀτομικιστική συμπεριφορά. Γι' αὐτό τὸ λόγο καί ἡ κατηγορία τῆς ἱστορικότητας τῆς συνείδησης, πού θεμελιώνει αὕτη τή μελέτη, ἔχει ἐντελῶς διαφορετική σημασία ἀπό αὐτήν πού τῆς δίνει ὁ Heidegger. Στόν Heidegger ἡ κατηγορία τῆς ἱστορικότητας προϋποθέτει τήν ὑπαρξη ἑνὸς ἱστορικοῦ ὀρίζοντα, πού εἶναι στό βάθος στατικός, ἀφοῦ ἡ λειτουργία του συνίσταται στό νά ἀποκαλύπτει ἢ νά συγκαλύπτει τὸ ὄν.

Ἡ ἀνθρώπινη πράξη δέν μπορεί νά εἶναι δημιουργική, ἀφοῦ ἡ χρονικότητα τῆς συνείδησης εἶναι συνυφασμένη μέ τῆς ὄντολογικές διαστάσεις τοῦ ἀνθρώπου, σάν ὄντος πού «μεριμνᾷ». Στό βαθμὸ πού ἡ κατηγορία τῆς ἱστορικότητας εἶναι συνυφασμένη στόν Heidegger μέ ὄντολογικές κατηγορίες, ἔστω καί ἂν πρόκειται γιά τῆς κατηγορίες μιᾶς ἀρνητικῆς ὄντολογίας, ἀποκλείει τή θεωρία γιά τήν ἱστορικότητα τῆς συνείδησης, ὅπως ἐξετάζεται στή μελέτη αὕτη. Ἡ θεωρία γιά τήν ἱστορικότητα τῆς συνείδησης προϋποθέτει ἐνδεχομένως «μεταφυσικές» ἢ λογικά «πρώτες» ἀρχές γύρω ἀπό τῆς λειτουργίες τῆς συνείδησης, τὸ σκοπὸ καί τήν ἀξιολόγηση τῆς πράξης καί τή διαδικασία τοῦ αὐτοπροσδιορισμοῦ τῆς. Ἀποκλείει

ὁμως τὴν ἀναφορὰ σὲ ὄντολογικὲς κατηγορίες. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ἦταν δυνατό νὰ ἀναρωτηθεῖ κανεὶς πῶς δικαιολογεῖται ἡ συσχέτιση τῆς θεωρίας γιὰ τὴν ἱστορικότητα τῆς συνείδησης μὲ ὀρισμένες κατηγορίες τῆς φιλοσοφικῆς ἀνθρωπολογίας τοῦ Sartre, π.χ. μὲ τὴν «κατάσταση»¹. Ἡ συσχέτιση εἶναι δικαιολογημένη ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ ὄντολογικὴ διάσταση ἔχει ὄλο καὶ πιὸ περιορισμένη λειτουργία στὸ στοχασμὸ τοῦ Sartre.²

Ἡ Κριτικὴ τοῦ διαλεκτικοῦ λόγου εἶναι δυνατό νὰ νοηθῆ χωρὶς ἀναφορὰ σὲ ὄντολογικὲς κατηγορίες. Ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ προϋποθέτει τὴ φιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία τῶν φιλοσόφων τοῦ Γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ σὲ πολὺ μεγαλύτερο βαθμὸ ἀπ' ὅσο προϋποθέτει τὴν ὄντολογία τοῦ Heidegger.

---

1. *L'Être et le Néant* σ. 561 κ.έ.

2. Στὴν ὄντολογικὴ θεώρηση τοῦ συν-εἶναι (mit - sein) ὁ Sartre, ὅπ. παρ., σ. 304 καταλογίζει τὴν ἐπάνοδο στὸ «ἀφηρημένο ὑποκείμενο» τοῦ Kant.